

Comparative Study of Correct Guessing (hads) in Avicenna and Mulla Sadra's Philosophy

Mahmud Saidiy¹ | Hossein Zamaniha²

1. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Shahed University, Tehran, Iran.

E-mail: m.saidiy@shahed.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Shahed University Tehran, Iran.

E-mail: zamaniha@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 2024/11/01

Received in revised form
2025/01/10

Accepted 2025/01/11

Published online

2025/09/23

Keywords:

Avicenna, Mulla Sadra, correct guessing (Hads), acquired knowledge, presential knowledge, affirmation, concept

Avicenna is among the first Muslim philosophers to systematically discuss conjecture and its nature in his works. In this article, using an analytical-comparative method, the basic question is answered: what is the difference between Mulla Sadra's and Ibn Sina's views on what conjecture is and its function, and to what extent Mulla Sadra is indebted to Ibn Sina in this discussion? Ibn Sina's view on conjecture has changed throughout his intellectual life, and we are faced with two theories, one the standard theory and the other the revised theory in Ibn Sina's works in discussing the nature of conjecture. Philosophers after Ibn Sina, including Mulla Sadra, while not paying attention to these two approaches of Ibn Sina in explaining the nature of conjecture, have had a combined reading of his works, according to which thought is the movement of the mind to discover the middle ground. This movement is in fact a kind of mental struggle among information to discover the middle ground. But conjecture is the instantaneous discovery of the middle ground without the need for movement or effort, and when conjecture reaches its peak of strength, it is called intelligence. Mulla Sadra also follows the same integrated reading of the essence of conjecture in his works, although he has some differences with Ibn Sina in some cases, including the discussion of the function of conjecture in the field of ideas or affirmations, conjecture and the levels of reason, the role of the active reason in conjecture, the differences between humans in having conjecture, and whether conjecture is acquired or present.

Cite this article: Saidiy, M; Zamaniha, H (2025). Comparative Study of Correct Guessing (hads) in

Avicenna and Mulla Sadra's Philosophy, *History of Islamic Philosophy*, 4 (3), 61-87.

<https://doi.org/10.22034/HPI.2025.486485.1113>

© The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <https://doi.org/10.22034/HPI.2025.486485.1113>

Extended Abstract

Introduction

The concept of correct guessing (hads) plays a key role in Islamic philosophers' epistemology. Avicenna is the first Islamic philosopher who presented a systematic explanation of the concept of correct guessing (hads) in his works. Mulla Sadra as another Islamic philosopher continued the path of Avicenna in this matter although he made some alterations in the applications of this concept. The place of this concept in the epistemology of Islamic philosophers becomes fully clear, when we consider the close relationship between this concept and the concept of thinking (fikir) inasmuch as none of them can be understood without the other. From the viewpoint of Islamic philosophers including Avicenna and Mulla Sadra, the process of deductive thinking using syllogistic method is the only reliable method for acquiring new universal propositional knowledge from other true propositions. The syllogistic method is fully dependent on the discovery of the middle term. This middle term either is acquired with contemplation on and movement through our known concepts or it is acquired immediately without any movement and contemplation and this is the latter which is called correct guessing (hads).

Method

In this paper, we have used the method of conceptual and rational analysis. In the first step, we have tried to analyze the epistemological and ontological bases of Avicenna and Mulla Sadra's philosophy related to the concept of correct guessing (hads) and in the second step, we used the comparative method to compare the views of these two philosophers on this issue.

Findings

Avicenna's view about correct guessing has been changed during his intellectual life. In his works we face two different versions which are called by Gutas the standard and revised versions. The subsequent philosophers including Mulla Sadra without paying attention to these two different Avicennian approaches in the explication of the concept, have presented an integrative reading of these two theories. According to this integrative reading, thinking is a movement of mind for the discovery of the middle term in the syllogistic method. This movement is a kind of mental effort and traversing between our known concepts for the discovery of the middle term while correct guessing is the immediate and spontaneous discovery of the middle term without any movement and effort. When the correct guessing reaches to its pinnacle, it is called acumen. Both Mulla Sadra and Avicenna believe that human beings are different in their ability of correct guessing insofar as some people might lack this talent while some other people might have strong talent and learn most of their knowledge based on this talent.

Despite their agreement in some cases, Mulla Sadra and Avicenna disagree with each other in some other cases concerning the function and scope of correct guessing. One of the disputed points is whether the correct guessing is only applicable in the scope of acquired knowledge or it is also applicable in the scope of presential knowledge. According to Avicenna, since the function of correct guessing is in the inference of the result from the premises in the syllogism, the scope of its usage is limited to the acquired knowledge. On the other hand, Mulla Sadra doesn't limit the function of correct guessing to the acquired knowledge and expand the domain of its usage to presential knowledge. Another disputed point is whether the function of correct guessing is only limited to the affirmations and judgements or it can also be used in the field of definitions and concepts. While Avicenna doesn't discuss the issue in his works, Mulla Sadra believes that because thinking has two different forms namely affirmation and concept, the function of correct guessing can be expanded to these two forms. Another important point that should be considered is the role of correct guessing in the field of education. While Avicenna emphasizes in his works on the role of correct guessing in education and believes that learning new propositional knowledge is deeply dependent on its function, in Mulla Sadra's works nothing explicit can be found on the matter.

Conclusion

The concept of correct guessing (hads) plays a key role in the epistemology of Islamic philosophers. Avicenna and Mulla Sadra have elaborated on the matter in their philosophical works. Mulla Sadra draws on Avicenna's theories on this issue, but he doesn't clearly refer to two different versions of Avicenna's theories, instead he presents an integrative reading of these two versions. Although Mulla Sadra follows the same integrative reading of the essence of correct guessing in his works, he disagrees with Avicenna in some other cases including the application of correct guessing in the field of affirmations and concepts, the relation between correct guessing and different levels of intellect, the role of active intellect in correct guessing, the difference between human beings in correct guessing and finally the relation between correct guessing and two kinds of knowledge namely acquired and presential knowledge.

بررسی تطبیقی حدس از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا

محمود صیدی^۱ | حسین زمانیها^۲

m.saidiy@shahed.ac.ir
zamaniha@gmail.com

۱. دانشیار گروه حکمت و فلسفه دانشگاه شاهد.
۲. دانشیار گروه حکمت و فلسفه دانشگاه شاهد

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

حدس، فکر، ابن سینا،
ملاصدرا، علم حصولی، علم
حضوری.

ابن سینا از جمله اولین فیلسوفان مسلمانی است که به نحو نظام‌مند در آثار خود به بحث حدس و چیستی آن پرداخته است. در مقاله حاضر با استفاده از روش تحلیلی-تطبیقی به این سؤال اساسی پاسخ داده می‌شود که چه تفاوتی بین دیدگاه ملاصدرا و ابن سینا در باب چیستی حدس و کارکرد آن وجود دارد و ملاصدرا در این بحث تا چه حد وامدار ابن سینا است. دیدگاه ابن سینا در مورد حدس در طول حیات فکری‌اش تغییر یافته است و ما با دو نظریه، یکی نظریه استاندارد و دیگری نظریه بازبینی شده در آثار ابن سینا در بحث چیستی حدس مواجه‌ایم. فیلسوفان پس از ابن سینا از جمله ملاصدرا ضمن عدم توجه به این دو رویکرد ابن سینا در تبیین چیستی حدس، خوانشی تلفیقی از آثار وی داشته‌اند که براساس آن فکر عبارت است از حرکت ذهن برای کشف حد وسط. این حرکت در حقیقت نوعی تکاپوی ذهنی در بین معلومات برای کشف حد وسط است. اما حدس کشف آئی حد وسط بدون نیاز به حرکت و تکاپوست و وقتی حدس به اوج قوت خود برسد از آن با نام ذکاء یاد می‌شود. ملاصدرا نیز همین خوانش تلفیقی از چیستی حدس را در آثار خود دنبال می‌کند هر چند وی در برخی موارد اختلافاتی با ابن سینا دارد که از جمله آنها می‌توان به بحث کارکرد حدس در حیطه تصورات یا تصدیقات، حدس و مراتب عقل، نقش عقل فعال در حدس، تفاوت انسان‌ها در دارا بودن حدس، حصولی یا حضوری بودن حدس اشاره کرد.

استناد: صیدی، محمود؛ زمانیها، حسین (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی حدس از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا، *تاریخ فلسفه اسلامی*، ۴ (۳)، ۸۷-۶۱.

<https://doi.org/10.22034/HPI.2025.486485.1113>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسنده‌گان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/HPI.2025.486485.1113>

مقدمه

بحث شناخت جهان خارج و چگونگی ارتباط ذهن انسان با واقعیت بیرونی یکی از مهم‌ترین مباحث حکمت نظری یا فلسفه است. از این جهت بحث وجود ذهنی وارد مباحث فلسفی شده که خود منشاء اختلاف نظرات بسیاری در میان فیلسوفان مسلمان شده است، اما آنچه که مسلم است ذهن انسان ملاک و معیار شناخت او از جهان خارج می‌باشد. ابن‌سینا نیز اولین فیلسوفی در جهان اسلام است که بحث وجود ذهنی یا چگونگی شناخت انسان از عالم خارج را مطرح کرده است (عسگری و خسروی، ۱۴۰۲، ص ۱۱۸).

با نظر به قوای نفس ناطقه که ابن‌سینا و پس از او ملاصدرا در علم‌النفس مطرح می‌کنند، قوای باطنی انسان مانند خیال و عقل، نقش اساسی در فرایند شناخت دارند. یقیناً شناخت انسان از جهان خارج نیز در فرایندی ساده حاصل نمی‌شود و تحلیل فلسفی این فرایند در برخی موارد بسیار پیچیده است. آنچه که مسلم است قوای ادراکی انسان مانند عقل، با قضیه‌سازی از موضوع و محمول و ارتباط دادن این دو به یکدیگر، یا ترتیب دو مقدمه قیاسی و حذف حد وسط به استنباط علمی می‌پردازند؛ این فرایند تفکر نامیده می‌شود. از این جهت فکر و مباحث مربوط به آن یکی از شالوده‌های اساسی معرفت‌شناسی فیلسوفانی مانند ابن‌سینا و ملاصدرا است.

حدس از جمله مفاهیمی است که با بحث فکر گره خورده است. به این معنی که درک هر یک از این دو مفهوم می‌تواند ما را به درک بهتر از مفهوم دیگر نزدیک کند. بدین جهت بحث حدس و چیستی آن جایگاهی کلیدی در معرفت‌شناسی ابن‌سینا و ملاصدرا دارد؛ زیرا که حدس مرتبه والای فکر و استنباط دفعی نتیجه قیاس با استفاده از حد وسط است. در پژوهش حاضر به بررسی تطبیقی قوه حدس و ادراکات آن از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا پرداخته می‌شود.

پیش از این مقالاتی درباره چیستی حدس به زبان انگلیسی و فارسی نوشته شده است که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود، اما تا جایی که نگارندگان جست‌وجو کرده‌اند، تاکنون پژوهشی تطبیقی در زمینه دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا در مورد قوه حدس انجام نشده است. گوتاس (۲۰۰۱) در مقاله بسیار ارزشمند خود با عنوان: «حدس و فکر ساختار رو به تکامل معرفت‌شناسی ابن‌سینا» نشان می‌دهد تعریف حدس در دو مرحله از حیات فکری

ابن سینا دچار تغییر شده است و این تغییر نقش اساسی در فهم سیر تکامل معرفت‌شناسی ابن سینا دارد.^۱

رضایی (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان «حدس و جایگاه آن از دیدگاه ابن سینا» به بحث حدس و نتیجه آن یعنی حدسیات از منظر منطقی پرداخته و نشان داده است که چگونه برخی تعمیم‌ها به وسیله ابن سینا باعث شده است که حدس عرفانی جایگاه خاصی در کنار حدس منطقی بیابد. وی سپس به سه نمونه از کارکردهای معرفت‌شناختی حدس اشاره کرده و در انتها نیز به کارکرد علمی حدس می‌پردازد.

سیدمظهری (۱۳۹۰)، در مقاله خود با عنوان: «تحلیل مفهوم حدس و کارایی آن از دیدگاه ابن سینا» به این نکته اشاره می‌کند که ابن سینا برخلاف بسیاری از منطقدانان قلمرو حدس را فراتر از امور محسوس دانسته و به حوزه امور فرامحسوس نیز تعمیم داده و حدس عرفانی را در کنار حدس منطقی مطرح می‌کند. وی بر این عقیده است که در ابن سینای متأخر بازگشت حدس به نوعی شهود و علم حضوری است و بنابراین می‌توان آن را در زمره بدیهیات به‌شمار آورد.

رحیم‌پور و توکلی (۱۳۹۵) در مقاله خود با عنوان: «حدس از دیدگاه ابن سینا و فخررازی» به این نکته اشاره می‌کنند که ابن سینا معنای حدس را توسعه داده و دامنه کاربرد آن را به حوزه علوم معنوی و حتی معرفت انبیا بسط می‌دهد. ایشان بر این عقیده‌اند که هر چند ابن سینا حدس را مربوط به عقل قدسی می‌داند که بالاتر از عقل بالمستفاد است، اما فخررازی آن را مربوط به بالاترین مرتبه عقل بالملکه دانسته و از حوزه یقینیات خارج می‌کند.

ارشد ریاحی و توکلی (۱۳۹۵) در مقاله خود با عنوان: «حدس از نگاه فخررازی و ملاصدرا» مباحثی مانند تعریف حدس، جایگاه حدس در مراتب ادراک انسانی و گستره کارایی نفس از دیدگاه این دو متفکر برجسته را مورد بررسی قرار داده‌اند. اما همانگونه که اشاره شد تا جایی که نگارندگان جستجو نموده‌اند مقاله‌ای که نخست با نگاهی جامع به آثار و مبانی ابن سینا و ملاصدرا لوازم فلسفی باور به قوه حدس را تحلیل

۱. این مقاله به وسیله آقای رحمت‌الله کریم‌زاده در سال ۱۳۸۷، با عنوان «حدس و فکر: ساختار بسط تدریجی معرفت‌شناسی ابن سینا» ترجمه شده و در نشریه *الهیات و حقوق* به چاپ رسیده است.

نماید سپس به مقایسه دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا در مورد حدس پردازد، یافت نشد. در پژوهش حاضر به بررسی تطبیقی قوه حدس، ادراکات آن و لوازم فلسفی باور به این قوه از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا پرداخته شده است.

۱. تعریف قوه حدس

گوتاس بر این عقیده است که نظریه ابن‌سینا در مورد حدس در فاصله بین سال‌های ۱۰۱۳-۱۰۲۰ میلادی (۴۰۳-۴۱۰ ق) شکل گرفته است؛ دوره‌ای که از آن با نام دوره انتقالی یاد می‌کند و پیش از این دوره وی نظریه‌ای واضح و روشنی درباره حدس نداشته است (Gutas, 2001, P. 2). ابن‌سینا در آثار این دوره یعنی *شفاء*، *نجات*، *حکمت‌المشرقیه* و *هدایه*، نظریه‌ای را درباره حدس ارائه می‌دهد که گوتاس از آن با نام نسخه استاندارد نظریه حدس یاد می‌کند. ابن‌سینا در آثار متأخر خود از جمله *اشارات و تنبیهات* و *مباحثات* از نظریه ابتدایی خود عدول کرده و نسخه جدیدتری از نظریه حدس ارائه می‌دهد که گوتاس از آن با نام نسخه بازبینی (اصلاح) شده یاد می‌کند (Ibid, P. 3).

گوتاس دیدگاه استاندارد ابن‌سینا در مورد حدس را این‌چنین بیان می‌کند: «تمام معرفت عقلی، یعنی هر معرفت غیرپیشینی از کلیات که وابسته به استدلال قیاسی است، به‌وسیله کشف یک حد وسط در قیاس به انجام می‌رسد. این حد وسط می‌تواند به دو روش حاصل شود: تعلم و حدس. حدس حرکت ذهن در تلاش برای وصول به حد وسط در یک آن است. تعلم نیز در نهایت قابل تحویل به حدس است تا جایی که اولین معلم نظری که خود از کسی نیاموخته است ضرورتاً حد وسطها را از طریق حدس کشف کرده است» (Ibid, P. 3). حرکت برای نیل به حد وسط یا حدس، در برخی از افراد سریع‌تر و در برخی دیگر آهسته رخ می‌دهد. براساس دیدگاه استاندارد اگر کسی بتواند بی‌تأمل و بدون درنگ یعنی بدون حرکت ذهن به حد وسط نائل شود، وی دارای صفت ذکاء شده است که نمونه کامل آن در پیامبران یافت می‌شود (Ibid, P. 3).

از نظر گوتاس نسخه بازبینی شده (اصلاحی) دو تغییر عمده نسبت به نسخه استاندارد دارد. اولاً حدس دیگر حرکت ذهن برای کشف حد وسط نیست، بلکه حدس عبارت است از کشف آنی حد وسط. به عبارت دیگر کارکرد حدس به آنچه پیش از این ذکاء نامیده

می شد محدود می شود و دیگر در این نسخه بازبینی شده خبری از ذکاء نیست. ثانیاً فکر به عنوان راه دیگری برای کسب حد وسط در کنار حدس مطرح می شود. به این معنی که فکر نوعی حرکت زمانمند برای نیل به حد وسط است. در حالی که حدس در این رویکرد اصلاحی عبارت است از وصول آنی و بدون حرکت به حد وسط (Ibid, P. 3). در واقع در این رویکرد بازبینی شده، فکر جای حدس در رویکرد قبلی را گرفته و حدس جایگزین ذکاوت شده است.

این که اصولاً دلیل ابن سینا از این بازبینی در تعریف حدس چه بوده، سؤالی است که گوتاس در ادامه مقاله خود به تفصیل به آن می پردازد که ورود به آن از موضوع پژوهش حاضر خارج است. آنچه در اینجا مهم است این است که ملاصدرا و پس از وی تمامی ابن سینا پژوهان تا به امروز توجهی به این تغییر رویکرد ابن سینا در تعریف حدس نداشته اند. ما در مقاله حاضر بیشتر تابع رویکرد اصلاحی ابن سینا هستیم. هر چند در برخی موارد از رویکرد استاندارد وی نیز استفاده خواهیم کرد.

در اینجا به دو نمونه از عبارات ابن سینا در مورد تعریف حدس اشاره می شود که یکی برگرفته از دوره اول تأملات وی در مورد حدس یعنی همان نسخه استاندارد است و دیگری مربوط به آثار متأخر ابن سینا و رویکرد اصلاحی وی است.

ابن سینا در کتاب *نجات* در مورد حدس چنین می گوید: «ذکاء قوت استعداد حدس است و حدس حرکتی است برای نیل به حد وسط، اگر مطلوب مشخص باشد. یا حرکتی برای نیل به حد اکبر، اگر حد وسط مشخص باشد. بالجمله حدس عبارت است از سرعت انتقال از معلوم به مجهول» (ابن سینا، ۱۳۷۹، ص ۱۶۹). مانند کسی که با دیدن کم یا زیاد شدن نور ماه در هنگام دوری و نزدیکی به خورشید، نورانی شدن ماه از خورشید را حدس بزند (همان).

به عنوان یک نمونه از نسخه اصلاح شده نظریه حدس به عبارت ابن سینا در کتاب *اشارات و تنبیهات* اشاره می شود: «فکر حرکت نفس است در معانی، که در اکثر موارد، با استعانت از قوه تخیل صورت می گیرد. در این حرکت حد وسط طلب می شود؛ یعنی آن چیزی که به واسطه آن حرکت به سمت یافتن مجهول در حالت فقدان علم صورت می گیرد. البته این حرکت گاهی اوقات به مطلوب منتهی می شود و گاهی اوقات نیز به نتیجه

نمی‌رسد، اما حدس عبارت است از تمثل حد وسط در ذهن به‌طور دفعی که گاهی اوقات به‌دنبال طلب و شوقی بدون حرکت است و گاهی اوقات نیز بدون شوق و حرکت رخ می‌دهد» (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ص ۸۶).

عبارت نخست ابن‌سینا بیانگر نسخه استاندارد نظریه حدس و دومی بر نسخه بازبینی شده آن دلالت می‌کند. همان‌گونه که گوتاس به‌درستی اشاره می‌کند، در نسخه استاندارد، حدس همراه با نوعی حرکت است، اما در نسخه بازبینی شده، حدس همواره بدون حرکت است، که به صورت آنی اتفاق می‌افتد، هر چند ممکن است به‌دنبال طلب یا شوقی باشد؛ بنابراین در نسخه بازبینی شده حدس جای ذکاء در نسخه استاندارد را گرفته و دیگر در این نسخه خبری از ذکاء نیست.

تا جایی که نگارندگان جست‌وجو کرده‌اند متفکران پس از ملاصدرا و همچنین ابن‌سینا پژوهان معاصر به‌جز گوتاس هیچ‌یک متوجه تغییر رویکرد ابن‌سینا در آثار خود به مسئله حدس نبوده‌اند و لذا در آثار خود دیدگاه ابن‌سینا در مورد حدس را به‌گونه‌ای ارائه کرده‌اند که تلفیقی از دو نسخه استاندارد و بازبینی شده است.

این نگاه تلفیقی را می‌توان به شکل زیر بیان کرد. فکر در نظر ابن‌سینا، تشکیل دادن دو مقدمه مرکب از حدود اکبر، اصغر و اوسط می‌باشد که با حذف حد وسط، نتیجه که قضیه‌ای مرکب از حدود اکبر و اصغر است، به‌دست می‌آید. از این جهت حد وسط ربط دهنده حدود اکبر و اصغر است. در حقیقت فکر، حرکت و تکاپویی ذهنی برای کشف این حد وسط است. حدس در مقابل فکر قرار دارد که حد وسط به صورت آنی، بی‌درنگ و بدون هیچ‌گونه حرکت و تکاپو حاصل شده و منجر به نتیجه می‌شود. از این‌رو حدس انتقال سریع از معلوم به مجهول بدون نیاز به مقدمات قیاسی و استفاده از حدود اکبر و اصغر می‌باشد و ذکاء عبارت است از قوت حدس که نظر ملاصدرا نیز نزدیک به همین دیدگاه تلفیقی است.

در دیدگاه ملاصدرا، فکر تحصیل معلوم تصویری یا تصدیقی است که نفس انسانی از معلومات خویش، مجهولات را در مورد حد یا برهان اکتساب می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۵۱۶)؛ بنابراین طبق نظر ملاصدرا فکر صرفاً تحصیل مجهولات تصدیقی با قیاس یا برهان نیست، بلکه در باب تصورات و حدود نیز به‌کار می‌رود.

حدس مرتبه بالاتری از فکر دارد که ملاصدرا آن را چنین توضیح می‌دهد؛ قیاس از دو مقدمه تشکیل می‌شود که مرکب از حدود اکبر، اصغر و اوسط است. هنگامی که انسان درصدد شناخت مجهولی است، قوه فکر با ارتباط دادن دو حد اکبر و اصغر به یکدیگر با واسطه حد اوسط، نسبت آن دو را تحصیل کرده و بنابراین مجهول برای او معلوم می‌شود. اگر نفس انسانی بدون نیاز به حدود اکبر و اصغر و صرفاً با استفاده از حد وسط به نتیجه قیاس را تحصیل کند، دارای قوه حدس است؛ بنابراین حدس یعنی دریافت حد وسط و سپس وصول به نتیجه قیاس بدون نیاز به حدود اکبر و اصغر (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۵۱۶). به بیان دیگر در ادراکات حدسی، صرفاً با نظر به حد وسط، ابتدا خود حدود اکبر و اصغر و سپس رابطه میان آن دو استنباط شده و به‌طور ناگهانی به ذهن انسان خطور می‌کند. مثلاً ملاصدرا اثبات اتحاد عالم و معلوم در ادراکات خیالی را حدسی می‌داند (ملاصدرا، ۱۴۲۰، ص ۷۲)؛ زیرا که در نظر او تصور صحیح صورت علمی خیالی، منجر به اثبات ارتباط تعلقی آن به قوه خیال انسان و در نتیجه اتحاد عالم و معلوم در آن مرتبه می‌شود.

ملاصدرا وجه و تفسیر دیگری نیز از تعریف حدس ارائه می‌دهد؛ ادراکات حدسی انتقال ذهن از مطالب به مبادی است (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۵۵). ظاهراً مقصود از مطالب در این تعریف، حدود وسط قیاس است و منظور از مبادی، حدود اکبر و اصغر؛ زیرا که حد اکبر و اصغر، مبدأ و به‌گونه‌ای علت معرفتی و ادراکی، نتیجه‌گیری قیاس هستند که ارتباط صحیح آنها منجر به نتیجه‌گیری می‌شود.

تعریفی که ملاصدرا از قوه حدس ارائه می‌دهد، با خوانش تلفیقی از دیدگاه ابن‌سینا یکی است و در این زمینه اختلاف یا تفاوت دیدگاه چندانی میان این دو حکیم نیست. صرفاً ملاصدرا، در توضیح بیشتر، انتقال از مطالب به مبادی را در تعریف قوه حدس اضافه می‌کند. به بیان دیگر در اصل اعتقاد به حدس، تعریف و کارکرد ادراکی آن، نظریات این دو یکسان است، اما ملاصدرا با تحلیل بیشتر همین تعریف، نتایجی در باب قوه حدس و ادراکات آن بیان می‌دارد که متفاوت از نظریات مشائی ابن‌سینا است. طبق دیدگاه هر دو فیلسوف نیز حدس در مقابل بلادت یا بلاهت قرار می‌گیرد (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۳۴۲؛ ابن‌سینا، ۲۰۰۷، ص ۱۹۰) که وصف کسی است که فاقد استعداد و توانایی یادگیری است و آموزش نسبت به او نیز فایده‌ای ندارد.

با نظر به مطالب گفته شده، نکاتی در مورد مقایسه تطبیقی تعریف حدس از دیدگاه ملاصدرا و ابن‌سینا بیان می‌شود:

۱) تعریف یاد شده بیانگر فعل ادراکی قوه حدس است؛ یعنی این‌که قوه حدس از حد وسط به نتیجه قیاس می‌رسد. از این جهت ملاصدرا میان قوه حدس و کارکرد ادراکی آن یعنی «تحدس» قائل به تفاوت است. قوه حدس، کارکرد علمی تحدس (یعنی استفاده از حد وسط در نتیجه‌گیری) را انجام می‌دهد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۵۱۶). ظاهراً چنین تفاوت‌گذاری در آثار ابن‌سینا وجود ندارد.

۲) در ادامه خواهد آمد که ملاصدرا ادراکات حدسی را در علوم حضوری و کشفی نیز جاری می‌داند. اصطلاح حدس در مواردی معادل الهام در حکمت متعالیه است. ملاصدرا در مواضع متعددی ادراکات حدسی را الهامی می‌نامد (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۴۸۴). تعریف فوق‌الذکر صرفاً ناظر به معنای ادراک مفهومی و اصطلاح منطقی-مشائی حدس است؛ زیرا که استنباط نتیجه از حد وسط در مورد ادراکات حضوری کاربرد ندارد و صرفاً در ادراکات حصولی است؛ بنابراین یکی از تفاوت‌های اساسی دیدگاه ملاصدرا با ابن‌سینا، جریان ادراکات حدسی در علوم حضوری است. برخلاف ابن‌سینا که این‌گونه ادراکات را صرفاً حصولی می‌داند.

۳) در باب جریان ادراکات حدسی در علوم حضوری در آثار ملاصدرا توضیحی داده نشده است. با استفاده از تعریف ملاصدرا از قوه حدس و ادراکات آن در باب قیاس، می‌توان گفت حدس در علوم حضوری یا همان الهام، ادراکی اجمالی از موضوعی است که خود به کشف تفصیلی منجر می‌شود؛ یعنی علم اجمالی مذکور منشاء علم تفصیلی است.

۴) همان‌گونه که مشخص است تعریف فوق، بیانی ایجابی و اثباتی از قوه حدس است؛ یعنی این‌که قوه حدس، نتیجه‌ای را استنباط می‌کند. درباره ابطال مدعای نادرست یا اثبات صحیح نبودن آن با استفاده از قوه حدس در آثار ابن‌سینا مطلبی یافت نمی‌شود، اما ملاصدرا معتقد است که کارکرد قوه حدس، صرفاً استنباط ایجابی و اثباتی نیست، بلکه قوه حدس گاهی با ادراک حد وسط قیاسی، مدعایی نادرست را ابطال می‌کند؛ زیرا که ادراک شدن صحیح حد وسط مدعا یا نظریه نادرست، منجر به اثبات عدم ارتباط حد اکبر و حد اوسط آن قیاس می‌شود؛ مثلاً ملاصدرا معتقد است که مجرد ندانستن قوه خیال و ادراکات آن در

حیوانات، منجر به عدم ثبات هویت و تشخیص حیوان و تبدیل دائمی اجزاء آن می‌شود که قوه حدس، بر بطلان آن حکم می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۱۳). در مورد این مثال قابل توجه است که از یک سوی منجر به اثبات تجرد قوه خیال و ادراکات آن می‌شود و از سوی دیگر نظریه ابن‌سینا در مورد مادی بودن قوه خیال و ادراکات آن ابطال می‌شود.

۲. ادراکات تصویری یا تصدیقی قوه حدس

در قسمت قبل اشاره شد که از دیدگاه ابن‌سینا، قوه حدس در باب قیاس کاربرد دارد و او نکته‌ای در مورد ادراکات حدسی تصویری و حدی بیان نمی‌دارد. نظر به این‌که طبق دیدگاه ملاصدرا فکر هم در تصورات و هم در تصدیقات کاربرد دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۵۱۶)، این سؤال مطرح می‌شود که جریان قوه حدس در باب تصورات و حدود چگونه است؟

ملاصدرا ادراکات حدسی در باب قیاس یا برهان را بیان کرد، اما در هیچ‌یک از آثار او، نکته‌ای در باب ادراکات تصویری و تصدیقی حدس نیامده است. به نظر می‌رسد با نکته‌ای که ملاصدرا در باب ادراکات حدسی در مورد قیاس و برهان بیان می‌دارد و حد وسط را دارای نقش اساسی در این زمینه می‌داند (به دلیل ارتباط دادن حد اکبر به حد اصغر)، می‌توان نتیجه گرفت که وجود رابط میان موضوع و محمول همین نقش را در باب ادراکات حدسی تصدیقی ایفا می‌کند؛ زیرا که وجود رابط میان موضوع و محمول ربط‌دهنده موضوع به محمول می‌باشد و لذا ارتباط‌دهنده آن دو است. به بیان دیگر تصور صحیح موضوع، منجر به ادراک حدسی در باب تصورات می‌شود. از این نظر، ادراکات حدسی در باب حدود به معنای حدس زدن معرّف بدون نیاز به معرّف است؛ یعنی قوه حدس بدون نیاز به تعریف به معرّف علم پیدا می‌کند.

مشخص است که تفاوت حدس با فکر در باب تصورات، در کمیت و کیفیت ادراکات حدسی است؛ زیرا که ادراکات حدسی با کیفیت بهتر و با سرعت بیشتر منجر به ادراک صحیح مفهومی می‌شود؛ اما ادراک فکری حدود نیازمند ترتیب تعریف و استنباط معرّف از آن‌هاست که مثال‌هایی از این موارد را می‌توان در آثار ملاصدرا یافت.

در این مورد می‌توان این مثال را طبق مبانی و آثار ملاصدرا ذکر کرد؛ ممکن‌الوجود

وجود رابط نسبت به علت یعنی واجب‌الوجود است. طبق نظر ملاصدرا، این مدعایی حدسی است و حدس صحیح به این قضیه حکم می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، صص ۴۷-۴۶)؛ زیرا که ادراک چگونگی ارتباط میان موضوع و محمول در این قضیه منجر به تصدیق رابط بودن ممکنات نسبت به واجب‌الوجود می‌شود.

همچنین ملاصدرا تصور صحیح معنای موجودات مادی و تغییرات دائمی آن‌ها را مثلاً تبدیل بذر به گیاه یا درخت، تبدیل نطفه به انسان یا حیوان را منجر به حدس زدن جریان حرکت جوهری در آن‌ها می‌داند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵، ص ۶۵)؛ بنابراین تصور صحیح موجود مادی در نظر ملاصدرا، منجر به اثبات ذاتی بودن حرکت برای آن می‌شود.

۳. ادراکات حدسی در مرتبه عقل بالفعل

از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا عقل انسانی تا رسیدن به مرتبه کمال، چهار مرتبه هیولانی، بالفعل، بالملکه و مستفاد را طی می‌کند. در مرتبه هیولانی، عقل انسانی حالت بالقوه نسبت به صورت‌های معقول دارد؛ لذا واجد قابلیت اکتساب آن‌ها در این مرتبه است. در مرتبه بعدی یعنی عقل بالملکه، عقل به مرتبه ادراک بدیهیات نائل می‌شود و در مرتبه عقل بالفعل نظریات را از بدیهیات استنتاج می‌کند. عقل مستفاد نیز ادراک اجمالی و تفصیلی صورت‌های علمی است (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، صص ۹۷-۹۸، ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۲۰). اکنون مسئله این است که ادراکات قوه حدس در کدام‌یک از این مراتب است؟ از آثار ابن‌سینا نمی‌توان نکته‌ای در این باب یافت و او در آثار خویش این مسئله را مورد بررسی قرار نداده است. به بیان دیگر در آثار ابن‌سینا، ارتباط قوه حدس و ادراکات آن با مراتب چهارگانه عقل نظری مورد بررسی قرار نگرفته است. در کتاب‌های شیخ‌الرئیس تصریح نشده که قوه حدس با کدام‌یک از مراحل چهارگانه عقل نظری تطبیق می‌یابد، اما نظر به تعریف و کارکرد قوه حدس در نظر ابن‌سینا می‌توان آغاز ادراکات حدسی را در مرحله عقل بالفعل تحلیل کرد؛ امری که ملاصدرا به بررسی و تحلیل آن پرداخته و در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

ملاصدرا معتقد است که ادراکات مفهومی حدسی در مرتبه عقل بالفعل آغاز می‌شود (ملاصدرا، ۱۴۲۲، ص ۲۴۲)؛ زیرا که در مرتبه عقل هیولانی، نفس انسانی حالت بالقوه نسبت به صورت‌های عقلانی دارد و در مرتبه عقل بالملکه نیز نفس انسانی، بدیهیات را

ادراک می‌کند؛ بنابراین در این دو مرتبه به دلیل، استنتاج نشدن علوم و قضایا، ادراکات حدسی جریان ندارد. به بیان دیگر نفس در عقل هیولانی حالت بالقوه نسبت به ادراکات حدسی دارد.

نظر به این که، حدس انسانی ادراک قضایا به واسطه حد وسط و بدون نیاز به مقدمات قیاس است، از این رو، نظریات از بدیهیات در این مرتبه استنتاج می‌شوند. با نظر به حدس نیز وصول به معلوم به واسطه حدس وسط است و ادراکات آن در این مرتبه شروع می‌شود. عقل مستفاد نیز مرتبه والاتری از عقل بالفعل است که در آن نفس انسانی احاطه اجمالی و تفصیلی به ادراکات خویش دارد. نظر به این که قوه حدس کارکرد والای ذهنی انسانی در استنتاج معقولات است، نقش این قوه در مرتبه عقل مستفاد بیشتر شده و فزونی می‌یابد.

در مورد جریان ادراکات حدسی در مرتبه عقل بالملکه به نظر می‌رسد که بایستی به نوعی تفصیل و تفکیک میان ادراکات بدیهی قائل شد. به این توضیح که در میان برخی قضایایی شش گانه بدیهی (به جزء بدیهی اولیه)، مانند مجربات گونه‌ای قیاس خفی وجود دارد که نفس انسانی با استفاده غیرآگاهانه و توأم با علم اجمالی به بدیهی بودن قضیه مورد نظر علم پیدا می‌کند. برخی قضایای بدیهی مانند مجربات، متواترات نیز بدیهی اولی نیستند و در صورت ارجاع بدون استدلال به بدیهی اولی، بدیهی می‌شوند. از این رو با نظر به تحقق قیاس خفی در برخی قضایای بدیهی و اولی نبودن برخی دیگر، می‌بایست اجمالاً تحقق ادراکات حدسی را در مرتبه عقل بالملکه پذیرفت؛ زیرا که استنباط نتیجه از قیاس خفی و ارجاع قضایا به یقینیات یا بدیهیات اولیه، قوه حدس بدون نیاز به مقدمات و صرفاً با استفاده از حد وسط به نتیجه مورد نظر دست می‌یابد.

۴. نقش عقل فعال در افاضه ادراکات حدسی

از دیدگاه ابن‌سینا، افاضه‌کننده علوم عقلانی به نفس ناطقه انسانی، عقل فعال است که به قدر استعداد و قابلیت نفس ناطقه، علوم و تصورات عقلانی را به او افاضه می‌کند. در صورتی که شخصی قابلیت زیادی جهت دریافت علوم عقلانی داشته باشد و به مرتبه قوه حدس واصل شود، حدود وسط قیاس را عقل فعال به او افاضه می‌کند؛ بنابراین نقش عقل فعال در ادراکات حدسی، افاضه حدود وسط قیاس است (ابن‌سینا، ۱۴۱۷، ص ۳۴۰).

با این که در نظر ملاصدرا افاضه‌کننده همه علوم عقلانی به نفس انسانی عقل فعال است، اما استعداد نفوس انسانی در دریافت دانش متفاوت است. از این جهت اسباب ظاهری تحصیل علم مانند مباحثه کردن، تکرار، استماع از استاد بشری و... علت‌های معدّ یادگیری و تحصیل دانش هستند و علت مفیض صورت‌های علمی نیستند. از این جهت هر کسی که در علمی ممارست کند، مطالب بدیعی را استخراج خواهد کرد که قبل از او سابقه نداشته است؛ زیرا که افاضه‌کننده حقیقی علم موجود مجرد است و انسان به قدر استعداد خویش از آن کسب فیض و علم می‌کند. هنگامی که انسان بدون اسباب ظاهری مانند معلم و... علمی را تحصیل کند، واجد مرتبه حدس شده است؛ مانند این که فردی با تصور موضوعی، حکم به ثبوت آن نسبت به موضوعی کند و قضیه علمی را کشف کند که قبل از او فاقد سابقه بوده است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، صص ۳۸۴-۳۸۵)؛ حتی اساتید و معلمان او نیز از موضوع مذکور اطلاعی نداشتند.

اشاره شد که ابن‌سینا نقش عقل فعال را در ادراکات حدسی، افاضه حد وسط قیاس‌های مختلف می‌داند، اما در نظر ملاصدرا، نقش عقل فعال منحصر در این مورد نیست و نفس ناطقه در مقام قوه حدس، استعداد دریافت علوم کلی را به گونه حضوری از عقل فعال دارد. از سوی دیگر، ادراک کلیات از دیدگاه ملاصدرا با مشاهده ارباب انواع و مثل افلاطونی حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۲۸۸)؛ بنابراین قوه حدس که مرتبه والایی از ادراک کلیات است، یقیناً در نظر ملاصدرا با مشاهده و ادراک حضوری ارباب انواع تحصیل می‌شود. از این نظر، ملاصدرا، حدس را قوه الهامی می‌داند؛ زیرا که ادراکات آن با افاضه و الهام موجود مجرد از ماده و با مشاهده آن حاصل می‌شود: «حدس و الهام با اطلاع از سبب مفید صورت‌های علمی حاصل می‌شود. در این صورت، نفس ناطقه، الهام‌کننده و افاضه‌گر علوم و حقایق را مشاهده می‌کند» (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۳۴۹).

ابن‌سینا و ملاصدرا هر دو موجود مجرد عقلانی که افاضه‌کننده علوم عقلانی به نفس ناطقه است، قوه قدسی می‌نامند؛ زیرا که مقدس از مرتبه مادی بوده و محدودیت‌های موجودات محسوس را ندارد. از این جهت قوه قدسی در نظر ابن‌سینا، عقل فعال است، اما در نظر ملاصدرا ارباب انواع یا مثل افلاطونی است. نظر به نقش اساسی عقل فعال در

ادراکات حدسی، ابن‌سینا (۱۳۷۹، ص ۳۴۱) و ملاصدرا (۱۳۶۰، ص ۳۴۲) قوه حدس و به‌ویژه مرتبه والا و شدید آن را، قوه قدسی می‌نامند؛ زیرا قوه حدس در این هنگام تشبه بسیاری به موجود مجرد یافته و ادراکات آن نیز مقدس از محدودیت‌های فکری (انتقال و حرکت از معلوم به مجهول) شده است. در نظر گرفتن حدس، به‌عنوان قوه‌ای الهامی و در آثار ابن‌سینا یافت نمی‌شود و این مطلب از ابداعات ملاصدرا است.

در نتیجه از نظر ملاصدرا علاوه بر این که عقل فعال افاضه‌کننده حدود وسط قیاس در ادراکات حدسی است، برخی از اشخاص دارای ادراکات حدسی، رب‌النوع را نیز مشاهده می‌کنند؛ زیرا که ادراک کلیات از دیدگاه ملاصدرا، با مشاهده ارباب انواع حاصل می‌شود.

۵. تفاوت انسان‌ها در دارا بودن قوه حدس

ابن‌سینا بر این عقیده بود که انسان‌ها در دارا بودن قوه حدس بسیار متفاوت‌اند؛ به‌گونه‌ای که برخی از انسان‌ها ممکن است اساساً فاقد قوه حدس باشند. در مقابل برخی دیگر ممکن است قیاس‌های معدود یا نامتناهی را با استفاده از قوه حدس، استنباط کنند. از این جهت ممکن است فردی با اتصال به عقل فعال، بسیاری از علوم خویش را با استفاده از قوه حدس تحصیل کرده باشد. به‌دلیل شدت نفسانی و کیفیت اتصال به عقل فعال، چنین فردی در عالم ماده تأثیرگذار می‌شود؛ مثلاً ممکن است به اراده او باران بیارد یا آتش گلستان شود و... (ابن‌سینا، ۱۹۵۳، ج ۲، ص ۱۴۶). از دیدگاه شیخ‌الرئیس پیامبران الهی (P) واجد این مقام هستند (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۲۰).

در نظر ملاصدرا، دارا بودن قوه حدس در انسان‌ها بسیار متفاوت است. در بالاترین مرتبه حدس، انسان به‌گونه‌ای است که علوم خویش را از مبادی عالی وجود مانند مثل افلاطونی و ارباب انواع تحصیل می‌کند. در این حالت انسان اکثر حقایق را در کمترین زمان ممکن ادراک می‌کند؛ زیرا که با علم حضوری متصل به رب‌النوع شده است، یا این که با استفاده از حدود وسط قیاس به نتایج دست می‌یابد تا این که به نهایت کمال بشری واصل گردد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، صص ۳۸۵-۳۸۶). از نظر ملاصدرا، با توجه به این که قوه حدس با ادراک حد وسط به نتیجه قیاس واصل می‌شود، ممکن است در اندک زمانی، با استفاده از حدود وسط قیاس‌های متعددی تشکیل داده و به نتایج زیادی واصل شود، یا

این‌که با استفاده از حد وسطی به نتیجه‌ای واصل گردد و همان نتیجه را حد وسط قیاسی دیگر قرار دهد و قیاس‌های متعددی در این زمینه تشکیل دهد. از این‌رو ادراکات برخی از انسان‌ها به‌گونه‌ای است که اکثریت و حتی تمام مطالب و موضوعات علمی را با استفاده از قوه حدس ادراک می‌نمایند. اینان افراد بسیار اندکی در میان نوع بشر مانند انبیا و اولیا الهی (ﷺ) هستند که در اکثریت یا تمامی دانش خویش بی‌نیاز از تعلیم و آموزش هستند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۳۴۲).

نظر به نکات فوق در مورد تفاوت دیدگاه ملاصدرا با ابن‌سینا می‌توان به چند نکته زیر اشاره کرد:

۱) ملاصدرا مانند ابن‌سینا، انسان‌ها را از نظر دارا بودن قوه حدس دارای مراتب بسیاری می‌داند، اما مسئله این است که چگونگی حرکت انسان‌ها از مراتب ضعیف ادراکی تا وصول به مراتب شدید قوه حدس، در آثار ابن‌سینا تبیین نشده است؛ به‌ویژه این‌که شیخ‌الرئیس منکر حرکت جوهری و مجرد بودن برخی قوای ادراکی باطنی مانند خیال است. از این جهت، سیر تشکیکی ادراکی انسان نه‌تنها در آثار ابن‌سینا اثبات برهانی نشده است بلکه با برخی مبانی فلسفی او در تعارض و تناقض است. نظر به اثبات حرکت جوهری در حکمت متعالیه و اثبات مجرد بودن قوه خیال، سیر تشکیکی ادراکی انسان تا وصول به عالی‌ترین مراتب قوه حدس، اثبات برهانی می‌شود.

۲) همان‌گونه که از توضیحات فوق مشخص است، ابن‌سینا ادراکات حدسی را استنباط از حدود وسط قیاس می‌داند که طی آن اولیا الهی بیشترین استنباطات صحیح را در این زمینه دارند، اما ملاصدرا ادراکات قوه حدس را محدود و منحصر به مفهومات نمی‌کند و آن را مشمول علوم حضوری و شهودی نیز می‌داند. از این جهت در نظر او، اولیا الهی نه‌تنها بالاترین مراتب ادراکات مفهومی حدسی را دارند، بلکه به‌دلیل ادراک حضوری ارباب انواع، ادراک شهودی نیز از حقایق عالم هستی دارند. شاهد این مطلب در آثار ملاصدرا این است که او مدعی است برخی از حکیمان عالم وجود را با قوه حدس خویش شهود کرده‌اند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵، ص ۲۱۱).

۶. حصولی یا حضوری بودن ادراکات حدسی

طبق مبانی و دیدگاه ابن‌سینا، قوه حدس و ادراکات آن صرفاً در علوم حصولی جریان دارد؛ زیرا که کارکرد قوه حدس در استنباط نتیجه از مقدمات قیاس است و در این زمینه تفاوت زیادی نیز میان انسان‌ها وجود دارد. به دلیل جریان برهان در علوم حصولی، امکان جریان یافتن ادراکات حدسی در علم حضوری نیست. همان‌گونه که در قسمت‌های پیشین نیز اشاره شد، ابن‌سینا صرفاً شدت یافتن نفس ناطقه در ادراکات مفهومی حدسی را بیان می‌دارد و شخص ولی یا نبی (ﷺ) را کسی می‌داند که دارای قوت و شدت نفسانی زیادی در ادراک مفهومی معقولات است. ابن‌سینا می‌گوید:

قوت ذهن انسانی به‌گونه‌ای نیست که در حدی محدود بماند، بلکه ممکن است به‌گونه‌ای قوت یابد که همه معقولات او حدسی باشد و به نهایت ادراکات عقلی [نهایت کمال انسانی] واصل گردد... در این هنگام دائماً با استعانت از قوه حدس، نظریات را از بدیهیات استنتاج می‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص ۱۱۶).

ملاصدرا ادراکات قوه حدس را در علوم حصولی جاری می‌داند؛ زیرا که او نیز مانند ابن‌سینا، یکی از کارکردهای قوه حدس را استنباط نتیجه با استفاده از حد وسط می‌داند، اما ملاصدرا مرتبه دیگری نیز برای قوه حدس و ادراکات آن قائل است. شدت یافتن قوه حدس ممکن است به حدی برسد که شخص به نهایت کمال انسانی واصل شود (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۴۸۱). اساساً ملاصدرا یکی از طرق حصول کشف و شهود را قوه حدس می‌داند که می‌بایست همراه با ریاضات شرعی و مجاهدات علمی و عملی همراه باشد (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۲۶۶). در این صورت مطالب علمی از جانب خداوند یا عقول مجرد به شخص الهام می‌شود [در مقابل ادراک مفهومی] (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۲۶۸). از این جهت ملاصدرا حدس را «الهام» نیز می‌نامد (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۲۵۲) که نازل‌ترین مراتب کشف معنوی است (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۱۵۱). ملاصدرا در این زمینه می‌گوید: «ان علوم اولیاء الله حاصله بحدس تام وإلهام من الله وانه اطلعهم الله علی الحقائق وقذف فی قلوبهم نورا من لدنه یریهם الله الاشیاء کما هی وهو روح الیقین والله ولی المتقین» (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۴۷۸).

نمونه کاربرد ادراکات حدسی حضوری در حکمت متعالیه، تعبیر خواب‌هایی است که قوه خیال صورت‌های علمی ادراک شده را تغییر بسیار داده است. انسان در خواب حقیقتی

را مشاهده و ادراک کرده، اما به هنگام حکایت آن‌ها در ذهن، قوه خیال تغییرات و تصرفات در آن کرده است. تعبیرکننده خواب بایستی به دلیل احاطه‌ای که به عالم هستی دارد، با عبور از صورت‌های خیالی تغییر داده شده، به معنا و مقصود اصلی از صورت علمی مذکور پی ببرد. در نظر ملاصدرا، تعبیرکننده خواب بایستی دارای قوه حدس باشد که توان حدس زدن معنا و مفاد حقیقی صورت علمی را داشته باشد (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۴۶۹).

مضافاً این‌که ملاصدرا برخی از اقسام اکتساب علوم را به‌گونه حدسی و بدون نیاز به آموزش می‌داند که در مقابل فکر و آموزش قرار دارد. در این هنگام علوم به باطن انسان افاضه و الهام می‌شود. ملاصدرا می‌گوید: «علوم ضروری و ذاتی نفس ناطقه نیست و در باطن انسانی به وجوه گوناگونی حاصل می‌شود. گاهی از اوقات علوم بر نفس هجوم آورده و بدون اراده شخص بر او القا می‌شود که این قسم حدس و الهام نام دارد» (ملاصدرا، ۱۳۵۴، صص ۴۸۳-۴۸۴).

۷. نقش قوه حدس در آموزش

شکی نیست که پیشرفت علوم در رشته‌های گوناگون با آموزش صورت می‌گیرد و قالب دانشمندان بزرگ دارای آموزش‌شده‌هایی بوده‌اند که در آن‌ها به آموزش دانشجویان خویش می‌پرداختند. از سوی دیگر تداوم پیشرفت در میان نسل بشر منوط به ارائه آموزش خوب در زمینه‌های گوناگون است. از این جهت سؤال این است که آموزش به‌واسطه کدامین قوای نفس ناطقه انسانی صورت می‌گیرد؟

از دیدگاه ابن‌سینا اساس آموزش، یادگیری و یاد دادن مطالب علمی، با استفاده از قوه حدس و ادراکات حدسی است: «حدس مبدأ آموزش است. قضایای علمی نهایتاً به حدس عالم به آن‌ها، منتهی می‌شود و سپس مطالب علمی به متعلمین منتقل می‌شود» (ابن‌سینا، ۲۰۰۷، ص ۱۲۲).

دلیل اساسی بر مبدأ آموزش بودن قوه حدس، کارکرد حد وسط در استدلال است؛ زیرا که حدس حد وسط، نقش اساسی در نتیجه‌گیری قضایای علمی گوناگون دارد. به بیان دیگر، این نقش حد وسط، کارکرد صوری قیاس است که ممکن است در ماده‌های گوناگون قیاسی متفاوت شود. علوم مختلف ماده‌های مختلف استدلال دارند که بهترین صورت

استنباط از آن‌ها، با نظر به حد وسط و قوه حدس است.

در آثار ملاصدرا نمی‌توان بحثی در مورد نقش قوه حدس و کارایی آن در امر آموزش و یادگیری یافت. این‌که اگر معلم یا متعلم دارای قوه حدس در علوم مختلف باشند، آموزش چه تفاوتی خواهد کرد؟ از این جهت به نظر می‌رسد که مباحث ملاصدرا در تحلیل قوه حدس و ادراکات آن از این منظر دچار کاستی است. نهایت نکته‌ای که می‌توان از ملاصدرا در مورد نقش قوه حدس در امر آموزش و یادگیری یافت، بی‌نیازی انسان‌های واجد قوه حدس شدید از آموزش و تعلیم است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص ۲۳). همان‌گونه که مشخص است این کارکرد حدس در آموزش امری سلبی به معنای بی‌نیازی از آموزش در مراتبی از ادراکات حدسی است؛ بنابراین کارکرد ایجابی قوه حدس در امر آموزش توسط ملاصدرا در حکمت متعالیه مورد بررسی قرار نگرفته است.

۸. شمول ادراکات حدسی بر انواع ادراکات

آیا ممکن است تمامی علوم و قضایای ذهنی انسان اعم از خیالی، وهمی و عقلی به واسطه حدس حاصل شود؟ یقیناً قوه حدس در ادراکات عقلی کارکرد دارد و بسیاری از مباحث ابن‌سینا در مورد قوه حدس نسبت به ادراکات عقلانی است. در مورد شمول حدس نسبت به علوم خیالی و وهمی ابن‌سینا آن را با تردید مطرح کرده است (ابن‌سینا، ۱۹۵۳، ج ۲، ص ۱۴۵). طبق مبانی ابن‌سینا می‌توان گفت که حصول تمامی ادراکات انسانی به واسطه قوه حدس در مورد پیامبران بزرگ الهی امکان تحقق دارد. قوای ذهنی و عقلانی انبیاء و توانایی‌های آن محدودیتی ندارد تا این‌که از آن تجاوز ننماید (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص ۱۱۶)، یا این‌که محدود به ادراکات عقلانی شود، اما مسئله این است که آیا در مورد ادراکات خیالی یا وهمی سایر انسان‌ها می‌توان قوه حدس و ادراکات آن را جاری دانست؟ این مسئله در آثار ابن‌سینا مورد بررسی قرار نگرفته است.

یقیناً طبق مبانی و عبارات ملاصدرا، قوه حدس در ادراکات عقلانی جاری است و بیشتر مباحث او نیز در همین زمینه است؛ زیرا که ملاصدرا درصدد بررسی قوه حدس و ادراکات آن نسبت مدرکات عقلانی موضوع بحث فلسفی است. از اشارات و تصریحات ملاصدرا

می‌توان نتیجه‌گیری کرد که او ادراکات حدسی را در مدرکات خیالی و وهمی نیز جاری می‌داند. مثلاً از دیدگاه او، در صورت اجماع وجود داشتن نسبت به یک راوی حدیث، وثاقت او حدس زده می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۵۰). همچنین ملاصدرا، برخی مباحث اطبا بزرگ در مورد روح بخاری را حدسی می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۰۲، ص ۲۵۶). ملاصدرا دیدن ماه‌گرفتگی را سبب حدس به نورگیری آن از خورشید می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۶۵).

نظر به مثال‌هایی که ملاصدرا در مورد قوه حدس و ادراکات آن بیان می‌دارد، ادراکات قوه حدس در تمامی مراتب ادراکات انسانی جاری است. با توجه به توضیحات ملاصدرا در مورد ادراکات عقلانی قوه حدس، این‌گونه ادراکات مرتبه شدید قوه عقل هستند و مرتبه نازل آن قوه فکر است. با استفاده از این معیار کلی، می‌توان مرتبه شدید قوای خیالی و وهمی را نیز مرتبه حدس در آن قوا دانست، اما مرتبه ضعیف‌تر و نازل آنان، استنباط فکری و با استفاده از مقدمات قیاسی است. هر چند نمی‌توان این استنباط را با استفاده از مثال‌های ابن‌سینا نتیجه‌گیری کرد، اما تحلیل مبانی او نیز منجر به چنین نتیجه‌ای می‌شود.

۹. خطا در ادراکات قوه حدس

در آثار ابن‌سینا همواره بحث از ادراکات حدسی، صحیح بودن و چگونگی انتاج آن‌ها به نتیجه است، اما بحثی در مورد امکان عروض خطا بر ادراکات حدسی به میان نیامده است. ممکن است عدم توجه به این مسئله در آثار ابن‌سینا، به دلیل لزوم رعایت شرایط منطقی قیاس در هر نوع استدلالی اعم از فکری یا حدسی باشد، اما از سوی دیگر ارزش والایی که شیخ‌الرئیس نسبت به قوه حدس و ادراکات آن قائل است، ممکن است مصون از خطا بودن این‌گونه ادراکات به ذهن تبادر کند. آیا اساساً خطا در ادراکات قوس حدس راه دارد؟ همان‌گونه که ممکن است در فکر منتج به خطایی شود؛ زیرا که شرایط قیاس صحیح در آن رعایت نشده است.

در آثار ملاصدرا نیز نمی‌توان بحثی در این مورد به جز اشاراتی گذرا یافت. از اشاراتی که در آثار مختلف ملاصدرا به مسئله مورد نظر شده، می‌توان دریافت که در نظر او، امکان عروض خطا به ادراکات حدسی وجود دارد. در این مورد ملاصدرا، حدس را مرادف

تخمین می‌داند (ملاصدرا، ۱۴۲۲، ص ۲۰۸). به این معنی که فرد باور به استدلال یا نظریه‌ای پیدا کند که شرایط اساسی قیاس در آن رعایت نشده و فرد نیز به درجه یقین در آن نرسیده است. از این جهت است که ملاصدرا شرط اساسی ادراکات صحیح حدسی را داشتن فطرت صحیح و خالی بودن از هر گونه مغالطه می‌داند (ملاصدرا، ۱۴۲۰، ص ۴۶۱).

نظر به این که قوه حدس، استنباط مستقیم نتیجه قیاس با استفاده از حد وسط است، مهم‌ترین خطای ادراکات حدسی را نیز بایستی در همین زمینه جست‌وجو کرد. در ادراکات حدسی، در واقع قوه حدس، ارتباطی سریع میان حد اکبر و حد اصغر قیاس برقرار می‌کند یا به تعبیر بهتر رابطه میان آن دو را حدس زده و نتیجه‌گیری می‌کند. اگر اثبات شود که در واقع میان موضوع و محمول نتیجه استنباط شده، در واقع رابطه‌ای برقرار نبوده یا این‌که رابطه مورد نظر در آن استدلال صحیح نبوده است، مهم‌ترین خطا در ادراکات حدسی اتفاق افتاده است. همچنین ممکن است نتیجه‌ای ادراکی، حدسی پنداشته شود و صورت قیاس صحیح باشد، اما به دلیل اختلال در ماده قیاس، نتیجه‌گیری نیز منجر به نتیجه‌ای نادرست شود. مثلاً ملاصدرا اثبات کروی بودن افلاک با استفاده از حافظ زمان بودن فلک را حدسی می‌داند (ملاصدرا، ۱۴۲۲، ص ۶۷۸)، حال آن‌که می‌دانیم ماده این قیاس دچار اختلال اساسی است و بحث افلاک امروزه طبق علوم تجربی جدید، منتفی است؛ در نتیجه این ادراک و باور حدسی نادرست است. نمونه دیگر در آثار ملاصدرا، حدس زدن تعبیر و تأویل خواب است. هنگامی که قوه خیال صورت ادراک شده را تغییرات زیادی دهد، پی بردن به معنا و مراد حقیقی از آن محتاج تأویل است که طبق نظر ملاصدرا، معبر با استفاده از حدس، رؤیا را تأویل می‌کند. ملاصدرا تصریح می‌کند که در این‌گونه تعبیرات و تأویلات امکان عروض خطا و اشتباه بسیار هست (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۳۷).

با قطع نظر از مهم‌ترین خطا در ادراکات حدسی، رعایت نشدن شرایط عمومی منطقی در قیاس حدسی، منجر به خطا در آن ادراکات می‌شود. مثلاً استنباط و حدس حد وسط در قالب قیاسی عقیم، منجر به خطا در ادراکات حدسی می‌شود.

بنا به عقیده گوتاس ابن‌سینا در آثارش دو رویکرد متفاوت در تعریف حدس دارد که در رویکرد اول حدس را نوعی حرکت برای وصول به حد وسط در قیاس می‌داند. در این رویکرد حد وسط قیاس از دو طریق حدس یا آموزش حاصل می‌شود؛ زیرا که اولین معلم حد وسط قیاس را ضرورتاً از طریق حدس کشف می‌کند. از این جهت، تمامی حدود اوسط در قیاس به حدس منتهی می‌شود و قوه ذکاوت شدت، حدس است. ابن‌سینا در رویکرد دوم یا رویکرد اصلاحی، حدس را در کنار فکر قرار داده و فکر را حرکت برای نیل به حد وسط دانسته است. در رویکرد دوم قوه ذکاوت به‌عنوان مرتبه شدید قوه حدس مطرح نمی‌شود. ملاصدرا بدون توجه به این دو رویکرد متفاوت، خوانشی تلفیقی از چیستی حدس از آثار ابن‌سینا ارائه داده که براساس آن فکر حرکت ذهن برای نیل به حد وسط و حدس وصول بدون حرکت به حد وسط است. ذکاوت نیز شدت یا قوت حدس است. هر چند ملاصدرا در اصل تعریف حدس و برخی از مبانی و لوازم اعتقاد به این قوه متأثر از ابن‌سیناست، اما در برخی موارد اختلافاتی با ابن‌سینا دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به بحث کارکرد حدس در حیطه تصورات یا تصدیقات، حدس و مراتب ادراکات عقلی، نقش عقل فعال در افاضات ادراکات حدسی، تفاوت انسان‌ها در دارا بودن حدس و حصولی یا حضوری بودن ادراکات قوه حدس اشاره کرد.

منابع و مأخذ

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۱۷). *النفس من کتاب الشفاء*، تحقیق حسن زاده آملی، قم: مرکز الاعلام الاسلامی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۵۳). *رسائل*، تحقیق ضیاء حلمی، استانبول: انتشارات دانشکده ادبیات.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴). *المنطق من کتاب الشفاء*، تحقیق سعید زائد، قم: انتشارات مرعشی نجفی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۱). *المباحثات*، تحقیق محسن بیدارفر، قم: انتشارات بیدار.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). *الاشارات و التنبيهات*، تک جلدی، قم: نشر البلاغه.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹). *النجاة من الغرق فی بحر الضلالات*، تصحیح محمدتقی دانش پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۲۰۰۷). *رساله فی النفس و بقاءها و معادها*، تحقیق فؤاد الاهوانی، پاریس: دار بیلبون.
- ارشاد ریاحی و توکلی (۱۳۹۵). «حدس از نگاه فخررازی و ملاصدرا»، ذهن، زمستان ۱۳۹۵، شماره ۶۸، ۹۹-۱۲۰.
- رحیم پور و توکلی (۱۳۹۵). «حدس از نگاه ابن سینا و فخررازی»، حکمت سینوی، سال بیستم، بهار و تابستان ۱۳۹۵، ۵-۲۴.
- رضایی رحمت الله (۱۳۸۷)، «حدس و جایگاه آن از دیدگاه ابن سینا»، معرفت فلسفی، سال پنجم، شماره سوم، بهار ۱۳۸۷، ۱۴۵-۱۹۲.
- عسگری، مهدی و خسروی، میثم (۱۴۰۲). «تحلیل انتقادی وجود ذهنی از دیدگاه میرقوام‌الدین رازی تهرانی»، مجله تاریخ فلسفه اسلامی، شماره ۷، ۱۱۳-۱۳۰.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۹۸۱)، *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۴۲۲). *شرح الهدایه الاثیریة*، بیروت، مؤسسة التاريخ العربی.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۶۰). *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*، مرکز نشر دانشگاهی.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۵۴). *المبدأ و المعاد*، تهران، انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۶۶). *تفسیر القرآن الکریم*، تصحیح محسن بیدارفر، قم: انتشارات بیدار.

ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۶۳). *مفاتیح‌الغیب*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۴۲۰). *مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتألهین*، تهران: انتشارات حکمت.

ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۱). *کسراصنام‌الجاهلیه*، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۳). *شرح أصول الکافی*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۰۲). *مجموعه الرسائل التسعه*، قم: مکتبه المصطفوی.

References

- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah (1417). *The Self from the Book of Healing*, researched by Hassan Zadeh Amoli, Qom: Islamic Information Center.
- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah (1953). *Essays*, research by Zia Helmi, Istanbul: Faculty of Literature Press.
- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah (1404). *Al-Mantiq from the Book of Healing*, researched by Saeed Zaid, Qom: Marashi Najafi Publications.
- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah (1371). *Discussions*, research by Mohsen Bidar Far, Qom: Bidar Publications.
- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah (1996). *Al-Ishaarat wa al-Tanbihat*, single volume, Qom: Al-Balagha Publishing House.
- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah (1379). *Survival from Drowning in the Sea of Misguidance*, edited by Mohammad Taqi Danesh Pajouh, Tehran: Tehran University Press.
- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah (2007). *Treatise on the Self and the Survivals and Rebirths*, researched by Fouad Al-Ahwani, Paris, Dar Bilibon.
- Arshad Riahi and Tavakoli (2016). "Guessing from the Perspective of Fakhr Razi and Mulla Sadra", *Mind*, Winter 2016, No. 68, 120-099.
- Rahimpour and Tavakoli (2016). "Guessing from the Perspective of Ibn Sina and Fakhr Razi", *Hekmat Sinavi*, Year 20, Spring and Summer 2016, 5-24.
- Rezaei Rahmatullah (2008). "Conjecture and its position from the perspective of Ibn Sina", *Philosophical Knowledge*, Year 5, Issue 3, Spring 2008, 145-192.
- Asgari, Mehdi, Khosravi, Meysam (1402). "Critical Analysis of Subjective Existence from the Perspective of Mir Ghavam al-Din Razi Tehrani", *Journal of History of Islamic Philosophy*, No. 7, 113-130.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1981), *Al-Hikama al-Muttaaliyya fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Fourth*, Beirut, Dar Ihyaya al-Trath al-Arabi.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1422). *Sharh Al-Hidayah Al-Athiriya*, Beirut, Al-Tarheeh Al-Arabi.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1360). *Al-Shawahid al-Rabubiyah in al-Manahij al-Attawiyah*, University Publishing Center.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1975). *Al-Mabda and Al-Ma'ad*, Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Association.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1366). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, edited by Mohsen Bidar Far, Qom: Bidar Publications.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1363). *Alghaib keys*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1420). *collection of philosophical essays of Sadr al-Mutalahin*, Tehran: Hekmat Publications.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1381). *Kesr Asnam Al Jahiliyeh*, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1383). *description of the principles of al-Kafi*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Mulla Sadra, Muhammad Ibn Ibrahim (1302). *Al-Rashah Al-Tisaa group*, Qom: Al-Mustafawi school.
- Gutas Dimitri (2001). Intuition and Thinking: The Evolving Structure of Avicenna's Epistemology. In: *Aspects of Avicenna*, Ed. Robert Wisnovsky, pp. 1-38, Princeton: